

Almas İldırım yaradıcılığı Türkiyə ədəbi mühiti kontekstində

Nurlanə Mustafayeva

*elmlər doktoru proqramı üzrə dissertant,
AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: nurlanagasimli@ymail.com*

Rəyçilər: dos. A.Hacıyeva,
dos. A.Zeynalova

Açar sözlər: A.İldırım, mühacirət, Türkiyə, kontekst, araşdırma

Ключевые слова: А.Илдырым, эмигрант, Турция, контекст, исследование

Key words: A.İldırym, emigrant, Turkey, context, research

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bolşeviklər tərəfindən süqutu təbii olaraq ədəbi prosesə də ciddi təsir göstərdi. Azərbaycan ədəbi-bədii düşüncəsi yeni ictimai-siyasi durumun şərtləri əsasında yaranan ədəbi mühit çərçivəsində inkişaf etməyə başladı. Milli ruhlu şeirlər və bədii əsərlər getdikcə öz yerini kommunist rejimini tərənnüm edən nümunələrə verməyə başladı. 20-ci illərdə proletar ədəbiyyatı ilə yanaşı milli ruhlu əsərlər yazılsa da, bu əsərlərin mətbuatda işıqlandırılması mümkün deyildi. Bolşeviklərin tətbiq etdiyi senzura bu cür əsərlərin dərc edilməsinə imkan vermirdi. Hətta senzuradan keçərək dərc edilən əsərlərdə də milli elementlər arayışı içərisində olan siyasi rejim bu cür əsərlərin müəllifini tənqid edir, onları "tərbiyə etməyə" çalışır və onları yeni ictimai-siyasi dövrü, mühiti tərənnüm etməyə məcbur edirdi.

Bu şərtlərlə razılaşmayan yazıçılar, ziyalılar həbs etməklə təhdid edilirdi. 30-cu illərdə repressiyanın Azərbaycan yazıçılarından yan keçməməsi də bu vəziyyəti açıq-aydın şəkildə göstərirdi. Onlarla Azərbaycan şairi, yazıçısı, tənqidçisi, ədəbiyyatşünasını repressiya dalğası ağışına aldı. Lakin bu repressiyadan yaxa qurtarıb qaçanlar da oldu ki, onların bəziləri mühacirətdə ömür sürməyə və yazıb yaratmağa başladılar. Beləliklə, demək olar ki, kommunist rejiminin qurulmasından sonra Azərbaycan ədəbiyyatı faktiki olaraq iki kontekstdə inkişaf etməyə başladı; Vətəndə və mühacirətdə.

Ədəbiyyatşünas alim B.Əhmədov həmin dövrün ədəbi mühiti ilə bağlı belə deyir: "Mühacirət ədəbiyyatını XX əsr milli ədəbi-bədii fikrini zənginləşdirən və çoxçeşidli edən faktorlardan biri kimi bədii keyfiyyət olaraq məhz bu yüzilliyin payına düşür. XX əsrə qədər mühacirliklə bağlı (tarixi, ictimai-siyasi, ədəbi-bədii rakurslarda) əgər müəyyən işartılara rast gəlmək mümkün olurdusa, başa çatan son yüzillikdə mühacirət bütün parametrlərdə (ictimai-siyasi, tarixi, ədəbi-bədii) təsdiq olunur" [4, 385].

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri Almas İldırımın həyatı və yaradıcılığının böyük bir hissəsi Türkiyə ədəbi mühiti ilə bağlı olmuşdur. 30-cu illərin ortalarından başlayaraq mühacir həyatı yaşayan şairin burada şeirləri və kitabları nəşr edilməklə yanaşı, haqqında məqalələr yazılmış, tədqiqatlar aparılmışdır. Bu tədqiqat işlərinin sayının az olmasına baxmayaraq şairin həyatı, yaşayış yaratdığı ədəbi, ictimai-siyasi mühit araşdırılır, əsərlərinin Azərbaycanda və Türkiyədə çapı problemlərinə aydınlıq gətirilir. Məlumdur ki, A.İldırım haqqında Azərbaycanda aparılan araşdırmalar müstəqillik dövründə daha intensiv xarakter almışdır. Türkiyədə isə uzun müddət şairin həyat və yaradıcılığı ilə

bağlı tədqiqatlar aparılmamış, yalnız Azərbaycan mühacirət nümayəndələrinin məqalə və xatirələrində təhlilə cəlb edilmişdir. Bu təhlillərin bəziləri şair haqqında informasiya xarakteri, bəziləri isə tədqiqat xarakteri daşmışdır. M.Ə.Rəsulzadənin "Çağdaş Azərbaycan tarixi" kitabında şair haqqında az da olsa məlumat vermişdir [6, 10]. Mühacir M.Ə.Rəsulzadə 30-cu illərin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi proseslərindən bəhs edərkən, sözdə "bağımsız Azərbaycan" şüarını həyata keçirən "Almas, Əbdül, Müşfiq, Hüseynzadə və başqaları kimi gözəl proletar şairlərin bir-bir millətçi olaraq Proletar Yazıçılar İttifaqı və Kommunist Partiyasından" [6, 10] çıxarılmasına etiraz edirdi.

Reha Oğuz Türkanın "Tabutluktan Gurbete" (İstanbul, 1975) kitabında 1939-1943-cü illərdə əvvəlcə "Bozqurd", sonra isə "Gök-Börü" adıyla çıxan dərgidə A.İldırımın şeirlərinin dərc edildiyi barədə məlumat verilsə də, hansı şeirinin orada çap olunması qeyd olunmamışdır [7, 466]. İlhan Darendelioglu isə "Türkiyə'de Milliyetçilik Hareketleri" (İstanbul, 1977) adlı kitabında şairin 1946-cı ildə "Özleyiş" dərgisində şeirlərinin çap olunduğu haqqında məlumat verir [3, 226-227].

Ümumiyyətlə, Almas İldırımın Türkiyənin müxtəlif antologiyalarında çap olunan şeirləri haqqında məlumatları da nəzərə almasaq, demək olar ki, şairin yaradıcılığına xüsusi diqqət ayrılmamışdır. Yalnız 1953-cü ildə Feyzi Aküzüm şairin şeirlərindən ibarət bir kitabını çap etdirmiş və ona ön söz yazmışdır [1]. Ön sözdə tərtibçi-tədqiqatçı şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında geniş məlumat vermiş və bir neçə şeirini təhlil etmişdir. Bu kitab şairin ölümündən sonra nəşr olunan və onun tanınması üçün olduqca böyük əhəmiyyət daşıyan bir əsər idi. Xüsusilə, F.Aküzümün şairin həyatı ilə bağlı bəzi faktları qələmə alması şairlə bağlı bizə məlum olmayan faktlara işıq salır. Məhz bu faktlardan bizə məlum olur ki, A.İldırım 1951-ci ilə qədər o vaxtlar Elazığa bağlı Tuncelinin Nazimiyyə rayonunda Dallıboxça Bucak müdiri işləmişdir [1]. Şair haqqında ən dolğun araşdırmalardan biri də Səlahəddin Kılıcın "Kuzey Azerbaycan Şairlerinden Elmas Yıldırım" adlı məqaləsidir [5]. Məqalədə A.İldırımın məşəqqətli mühacirət həyatı və burada qələmə aldığı şeirlərin əsas mövzusunun məhz istiqlal olduğu türk oxucularına çatdırılırdı. Əlbəttə bunlar və bu kimi kiçik məlumatlar A.İldırımın sağlığında çap olunan şeirləri haqqında az saylı məlumatlardır. Bütün bunlar isə böyük Almas İldırım yaradıcılığı qarşılığında çox azdır. Çünki Türkiyə ədəbi mühitində A.İldırım yaradıcılığı çox bəhrəli olmuşdur. Lakin bu yaradıcılığın bir müddət siyasi mühacirətlə əlaqəsi olmadığından onun şeirləri də İstanbulda geniş yayılmamışdır.

A.İldırım haqqında Azərbaycanda olduğu kimi, Türkiyədə də araşdırmalar 80-ci illərin sonlarından aparılmağa başlamışdır. Belə ki, Azərbaycanda aparılan tədqiqatlar, təbii olaraq Türkiyədəki tədqiqatlara da öz təsirini göstərmişdir. Bu tədqiqatlar arasında Ənvər Arasın araşdırmaları xüsusi yer tutur. "Hazar'dan Hazar'a Elmas Yıldırım" adlı tədqiqat işi şairin yaradıcılığına geniş işıq tutduğu üçün sanballı bir əsər hesab oluna bilər. Tədqiqat işində şairin bir sıra şeirləri təhlil olunmuşdur. Tədqiqatçı şairin həyatı və yaşadığı ədəbi mühitlə bağlı araşdırmalar aparmış, onun mühacirət həyatının səbəblərini, yaradıcılığını bütün istiqamətlər üzrə təhlil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçının bu araşdırmasında Azərbaycan alimlərinin məqalə və monoqrafiyalarına xüsusi yer ayrılmışdır. Tədqiqat işində araşdırmaçı azərbaycanlı ədəbiyyatşünas alimlərin araşdırma bilmədiyi bəzi faktları aşkara çıxarmağa nail olmuşdur. Tədqiqatçının araşdırmasına görə A.İldırım 1934-cü ildə çox çətinliklə İrandan Türkiyənin Van şəhərinə gəlmişdir. Burada Ahat (Ural) bəy adında bir nəfərin evində 10-15 gün qaldıqdan sonra Elazığa getmişdir. Bu fakt onun Elazığda şeirlərinin çap edilib edilməməsinə araşdırmağa zəmin yaradır. Bu məqsədlə tədqiqatçı "Van Sesi" qəzetinin o dövrdə baş redaktoru olmuş Əli Laləci bəylə tanış olur. Laləci bəyin verdiyi

məlumatlara görə, A.İldırım ona şeirlərini oxumuşdur. Məhz bu araşdırma nəticəsində A.İldırımın "Van Sesi" qəzetinin 1941-1942-ci il nüsxələrində bir neçə şeirinin çap olunduğunu dəqiqləşdirmək mümkün olmuşdur. Həmin şeirlərdən birini tədqiqatçı şairin yenidən nəşr olunan kitabına da daxil etmişdir. "Bir səs gəlir uzaqdan" şeiri "Van Sesi" qəzetinin 21 fevral 1942-ci il sayında dərc edilmişdir. Məsələ burasındadır ki, tədqiqatçı Maarif Teymur bu şeiri şairin Azərbaycanda nəşr edilmiş "Qara dastan" kitabında onu səhvən sürgün şeirləri hissəsinə daxil etmişdir. Tədqiqatçı Ənvər Aras isə "Bizim Hüseyn Baykara'ya" ithafı ilə çap olunmuş bu şeirin həqiqətən də Elazığda qələmə alındığını dəqiqləşdirir. Şeir üç bənddən ibarətdir. Şeirin məzmunundan da görünür ki, şair onu sürgündə deyil, mühacirətdə yazmışdır. Çünki Hüseyn Baykara da Azərbaycan siyasi mühacirətinin görkəmli nümayəndələrindən biri idi. Buradan da aydın şəkildə görünür ki, onların əlaqələri olmuşdur. A.İldırımın Azərbaycan siyasi mühacirətinin digər görkəmli nümayəndəsi Mirzə Bala Məmmədzadə ilə məktublaşmaları onu göstərir ki, şairin siyasi mühacirətlə də sıx əlaqələri olmuşdur. "Bir səs gəlir uzaqdan" şeirində vətən üçün tökülən göz yaşlarının o yurda, torpağa çatdırılması arzusu ifadə edilmişdir:

Bir səs gəlir uzaqdan, o yarmı gəldi dilə?
Bir xəbərimi yolladı şu yaralı bülbülə?
Bülbül, yolun düşərsə bənim doğduğum elə,
Bu yanıq iniltimi dağlarına sal da gəl,
Qəlbimə salmaq üçün qadasını al da gəl.
Mən gəlirkən o yurdun mövsümü son bahardı,
Gülşəndə gül yerinə qızıl dikənlər vardı.
Durma bülbül, bu hicran dərddi bağrımı yardı,
Get, bir an olsa o göy sinəsində qal da gəl,
Könlümə salmaq üçün dərdlərini al da gəl [2, 487].

Tədqiqatçının bir başqa məlumatı isə ədibin həyatı ilə bağlıdır. Belə ki, tədqiqatçı qeyd edir ki, şairin oğlu Azər Almasın dediyinə görə, A.İldırımın iki əkiz qızı dünyaya gəlir. Buna çox sevinən şair öz xəyallarına uyğun olaraq qızlarının birinin adını İldəgəz, ikincisinin adını isə Yurdavar qoyur. Bununla da bir gün mütləq vətəninə geri dönəcəyinə inamını ifadə edir. Lakin bir müddət sonra əkiz qızların ikisi də bir gündə vəfat edir. Bu hadisə ona olduqca təsir edir [2, 86].

Ənvər Aras A.İldırımın yaradıcılığını araşdırmazdan öncə "Azərbaycan" sözünün mənasının, mahiyyətinin, eləcə də onun coğrafi sərhədlərinin, Güney, Quzey Azərbaycan istilalarının və şairin yaşadığı son dönmə Azərbaycan ədəbi mühitinin təhlilini verir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra bu ideyaları yaşadan M.Ə.Rəsulzadə ilə birlikdə poeziyada, həm də A.İldırımın olduğunu qeyd edən tədqiqatçı yazır: "Fəqət "İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal!" deyə yola çıxan Məmməd Əmin Rəsulzadənin 7 dekabr 1918-ci ildə Azərbaycan Parlamentinin açılışında söylədiyi və Azərbaycanın siyasi tarixində milli şüar halına gələn "Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!" sözünü unutmura bilməzlər. Budur, Məmməd Əmin Rəsulzadənin açdığı bayrağı göylərdən endirməyən, onun fikir və düşüncələrini özünə rəhbər edən, istiqlal məşəliylə bayrağını əlindən, istiqlalını dilindən düşürməyən abidə şəxsiyyətlərdən biri də Rəsulzadənin sözünü türk gəncliyinin könlünə nəqş etmək arzusunda olan vətən şairi Almas İldırımdır:

Qazardım könlüldə yalnız bir tək ideal:

"İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal [2, 57]!"

Ə.Aras kitabda A.İldırımın həyatı və ədəbi mühitini, sürgün illərini, ədəbi fəaliyyətini, Dağıstan və Aşqabadda yaşadığı illəri, azadlıq uğrunda yola çıxaraq əvvəlcə İrana, oradan isə məşəqqətlə Türkiyəyə - Elazığa gəlməsini bütün incəlikləri ilə araşdırır. Tədqiqatçı A.İldırımın 20-ci illərini təsvir edərkən onun buradakı dərnəklərdəki fəaliyyətinə, Qızıl Qələm Cəmiyyətinin Azərbaycan Proletar Yazıçıları Cəmiyyətinə birləşdirilməsindən sonrakı proseslərə də geniş yer ayırır. O eyni zamanda demək olar ki, Azərbaycandakı bütün mətbu orqanlarında şairin həyatı, ədəbi fəaliyyəti ilə bağlı olan ən önəmli faktları araşdırmışdır. Doğrudur, Azərbaycanda da şairin həyat və yaradıcılığı haqqında müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır. Lakin Ə.Arasın bu araşdırması bütün tədqiqatları özündə birləşdirən bir əsər kimi diqqəti cəlb edir. Bu faktlar şairin yaşadığı dövrü, ədəbi, ictimai-siyasi mühiti anlamaq üçün əsas mənbələrdən hesab oluna bilər.

Ə.Aras A.İldırımın Türkiyədəki fəaliyyətinin açılmamış səhifələrinə də nəzər salır. Onun Türkiyəyə gəldikdən sonra ədəbi fəaliyyətini davam etdirməsi ilə bağlı şahidlərin xatirələrinə də yer verərkən qaranlıq məqamlara işıq tutmuş olur: "İldırım ədəbi fəaliyyətinə Türkiyəyə gəldikdən sonra da davam edir. Başda Ağın olmaq üzrə görev yaptığı yerlərdə, bir çox sosial fəaliyyətlər göstərir, özü də bu fəaliyyətlərdə rol alırdı. Elazığın (Ağın)ın Bəy alması şəhərindən şair Məhmət Ərkönül də İldırımın Ağında nahiyə müdirliyi yaptığı illərdə öz evlərində kirayənişin olaraq yaşadığını söyləməkdədir [1, 65]. Yenə buradan öyrənirik ki, A.İldırım Elazığda da müxtəlif tədbirlər təşkil edir və bu tədbirlərdə Osman Gülər kimi müəllimlər və Mehmet Atalay kimi şagirdlərlə yanaşı özü də rol almış.

Ə.Arasın araşdırmalarının böyük bir hissəsi şairin əsərlərinin təhlili ilə bağlıdır. Tədqiqatçı şairin əsərlərinin mövzu və problematikası, ideyası, poetik obrazları ilə bağlı təhlillər apararaq onun yaradıcılığının ana xəttinin istiqlal ideyası olduğunu bildirir. Doğrudan da, şairin şeirlərində həsrət motivləri ilə birlikdə istəqlal mövzusu da ana xətt kimi müəyyənləşir. Şair Bakıya xitab edərək dünən olduğu kimi, bu gün də istiqlal üçün mücadilə etdiklərini dilə gətirir və üzünü Moskvaya tutaraq tez-gec onu silib-süpürəcəklərini poetik etirazla bildirirdi:

Bir gün istiqlal dedin, biz atıldıq kavğaya,
Sən bağrında qanlı bir yer açdın Moskovaya.
Kim dedi çevrilsin leş qoxan bir yuvaya?
Kim dedi bir mümkün əmrini dinlə Bakı?

Sən zümrüd bir tac ikən, bizim qoca Qafqaza,
Düşmana sevinc verdin, bizi düşürdün yasa.
Aşkımı kanla boğdu, bən dostmu deyim Rusa,
Odlu gögsüm qabarmış, daşan bir kinlə Bakı [2, 467].

Ə.Aras A.İldırımın "A dağlar", "Əfsunlu yalan", "Əsir Azərbaycanım", "Qərib quşum", "Gənclərdə ümidim var", "Gölcüklə həsb-i hal", "Qürbət məktubları", "Qürbətdə", "Hanı?", "İlərləyən Elazığa" və s. şeirlərini təhlil edərək mühacir şairin yaradıcılığının əsas leymotivini müəyyənləşdirir. Tədqiqatçının fikrincə, şairin şeirlərində qarşıya çıxan mövzulardan biri dağa müraciət və dağların poetik obrazının yaradılmasıdır. Dağlara müraciət şairin həm vətəndəki, həm Dağıstandakı, həm Aşqabaddakı, həm də mühacirətdəki şeirləri üçün əsas obrazlardan biri olur.

A.İldırım poeziyasının başlıca mövzularından biri isə vətən və türklükdür. Şair bu

mövzulara sıx-sıx müraciət edir. Şair Vətəni bəzən əcdadın yatdığı daş, torpağı qızıl olan müqəddəs məkan, bəzən məftun olunan sevgili, bəzən isə azadlığın tənəffüs edildiyi bir coğrafiya, məkan olaraq təsvir edir. O, daim vətənin, millətin dərdiylə yaşayır, onu düşünür və şeirlərində də vətənin obrazını yaratmağa çalışırdı.

Ə. Arasın bu araşdırmasında şairin həyatı və yaradıcılığı bütün parametrlər üzrə tədqiq edilir. Lakin araşdırmanın daha bir üstün cəhəti onun əsərlərinin akademik nəşridir. Belə ki, tədqiqatçı onun əsərlərini çap etdirərkən əvvəlki variantlarla, yaxud ilkin qaynaqlarla da tutuşdurmuş, ortaya yeni bir mükəmməl variant çıxarmışdır. Hətta şeirlərin ilkin olaraq harada dərc edilməsi barədə kitabların birinci səhifəsində məlumat da vermişdir. Tədqiqatçı Azərbaycanda aparılan araşdırmalara da xüsusi əhəmiyyət vermiş, şairin həyatı, ədəbi, ictimai-siyasi mühiti və yaradıcılığı haqqında tədqiqatlar aparan Bəkir Nəbiyev, Nazif Ələkbərli, Maarif Teymur, Məti Osmanoglu, Anar və başqalarının əsərlərinə də müraciət etmişdir. Tədqiqatçı eyni zamanda 20-30-cu illərin mətbuat orqanlarında nəşr edilən proletar tənqidlərini də təhlil edərək onları yeni mövqedən qiymətləndirə bilir. Lakin bütövlükdə məsələyə Türkiyə ədəbi mühiti kontekstindən baxdıqda A. İldırımın həyatı və yaradıcılığının sistemli və əhatəli öyrənilməsi, əsərlərinin yenidən nəşr edilməsini qənaətbəxş hesab etmək çətindir.

Məqalənin aktuallığı. Azərbaycanın Xalq Cümhuriyyəti, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının araşdırılması ədəbiyyatşünaslıq üçün hər zaman aktual mövzulardan olmuşdur.

Məqalənin elmi yeniliyi. Azərbaycan mühacir yazıçılarından olan Almas İldırımın həyatının, ədəbi, ictimai-siyasi fəaliyyətinin Türkiyə ədəbi-nəzəri fikrində araşdırılması baxımından yenilik hesab oluna bilər.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə doktorantların, bakalavr və magistrantların elmi araşdırmaları üçün elmi qaynaq ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Aküzüm F. Elmas Yıldırım'ın Hal Tercümesi: Elmas Yıldırım'ın Seçilmiş Şiirleri. Ankara AKD Yayınları, Yeni Cezaevi Matbaası, 1953.
2. Aras E. Hazar'dan Hazar'a Elmas Yıldırım. Elazığ, Manas Yayınları, 2007.
3. Darendelioğlu İ. Türkiyə'de Milliyetçilik Hareketleri. 3. Baskı, İstanbul, Toker Yayınları, 1977.
4. Əhmədov B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı: Mərhələlər, istiqamətlər, problemlər. Bakı: Elm və təhsil, 2015.
5. Kılıç S. Kuzey Azerbaycan Şairlerinden Elmas Yıldırım. İstanbul, Ötüken Türkçü Dergi // 8. Sayı, 1975.
6. Resulzade M.E. Çağdaş Azerbaycan Tarihi. Ankara, Azerbaycan Kültür Dernegi Yayınları, 1950.
7. Türkkan R.O. Tabutluktan Gubete. İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1975.

H. Мустафаева

Творчество Алмас Илдырыма в контексте турецкой литературной среды

Резюме

В статье исследуется в контексте турецкой литературной среды творчество Алмас Илдырыма. Отмечается, что после изгнания из Советского Азербайджана в Дагестан, а затем в Ашхабад, он не смог здесь жить и с большим трудом основался в Элазиге, в Турция. С середины 30-х годов жизнь и творчество А. Илдырыма развивались в контексте турецкой литературной среды. Поэтому в Турции написаны статьи о жизни и творчестве поэта, его работы были опубликованы несколько раз. Но несмотря на это, турецкие исследования в области изучения жизни и творчества поэта неудовлетворительны. Только исследования и публикация работ А. Араса можно рассматривать как один из успешных шагов, предпринятых в этом направлении.

N. Mustafayeva

The literary works of Almas Ildyrym in the context of the Turkish literary environment

Summary

The article explores the work of Almas Ildyrym in the context of the Turkish literary environment. It is noted that after the expulsion from Soviet Azerbaijan to Dagestan, and then to Ashkhabad, he could not live here and with great difficulty established himself in Elazig, in Turkey. From the mid-30's, the life and work of A. Ildyrym developed in the context of the Turkish literary environment. Therefore, in Turkey, written articles about the life and work of the poet, his work has been published several times. But despite this, Turkish studies in the field of studying the life and work of the poet are unsatisfactory. Only the research and publication of the works of A. Aras can be considered as one of the successful steps taken in this direction.

Redaksiyaya daxil olub: 25.10.2018